

חן וחסד לכלת היידיש

אביב לבנת

ישראל ברטל, גלית חזן-רוקם, אריקה טים, קלאודיה רוזנצווייג, עדה רפפורט-אלברט, ויקי שיפריס (עורכים), **חוט של חן: שי לחוה טורניאנסקי וחוט-של-חסד: לכבוד חוה טורניאנסקי**, מרכז זלמן שזר והמרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם, ירושלים, 2013, 561 ו-235 עמודים

חוט של חן וחוט-של-חסד הם שני כרכים שהוגשו כשי לפרופסור חוה טורניאנסקי על-ידי תלמידיה ועמיתיה במלאת לה 75 שנים, והם יצאו לאור בעיתוי המתאים כאשר זכתה בפרס ישראל לשנת תשע"ג. בכרכים 36 מאמרים בעברית, יידיש, גרמנית ואנגלית והם משקפים את יריעת המחקר הרחבה של פרופסור טורניאנסקי, שמתפרשת מראשית היצירה ביידיש בסוף המאה השלוש-עשרה ועד לתקופת ההשכלה וצמיחתה של ספרות היידיש המודרנית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. שני ה"חוטים" מבטאים מעין תנועה של קונטרפונקט מחקרי השוואה את הרב-קוליות הרעיונית והלשונית, ששררה במרחב היהודי האשכנזי במרוצת המאות, על מקורותיה העשירים והיבטיה השונים בכל תחומי החיים היהודיים.

נושאי מחקרה של חוה טורניאנסקי מתמקדים ביצירה הדו-לשונית בעברית וביידיש בהקשרים היסטוריים ותרבותיים שונים, בשירה האפית ביידיש הנסמכת על המקרא, בגילויי אקטואליה בספרות היידיש בין המאות השש-עשרה לשמונה-עשרה, בחינוך המסורתי בחברה האשכנזית ובסוגה הייחודית של השיר ההיסטורי ביידיש. היא אף תרמה רבות לחשיפת עולמה של האישה היהודייה הכותבת והקוראת ספרות יידיש, הן במאמרים רבים והן בתרגום המוער לחיבור של גליקל מהמלין. בעלת היובל הקדישה גם מאמרים לספרות יידיש מודרנית והדגישה אף בהם את הערכים ההיסטוריים הגלומים ביצירות, כמו למשל במחקר הראשון שפרסמה על גלגולי הפואמה **מאניש** מאת י"ל פרץ. יחד עם פרופסור חנא שמרוק העמידה טורניאנסקי את הערך העשיר על ספרות יידיש **באנציקלופדיה העברית** ובמרוצת השנים פרסמה עשרות מאמרים ומחקרים על רכיבי התרבות היהודית והזהויות היהודיות בעולם הישן. סוגיות רבות במחקרה מעוררות, באופן ישיר או עקיף, אסוציאציות להוויה היהודית המודרנית ותורמות להבנת הפוליפוניה המורכבת בהות היהודית רבת השכבות. בכרך הראשון (עמ' 551-559) כלולה רשימה מלאה של כתביה שהופיעו עד שנת 2012. את הרשימה התקינה קלאודיה רוזנצווייג.

במרוצת השנים שבהן לימדה באוניברסיטה העברית העמידה טורניאנסקי תלמידים רבים והם שמקיימים כיום את המחקר האקדמי של תרבות היידיש באוניברסיטאות בארץ וברחבי העולם. תלמידים אלה, יחד עם חוקרי תולדות התרבות היהודית מקרב עמיתיה, ביקשו להביע את הערכתם הרבה לחוה טורניאנסקי בקובץ מאמרים עשיר ביותר, שיתפוס מקום מרכזי בארון הספרים המוקדש לחקר ההווה היהודית לדורותיה. המאמרים דנים ביידיש הישנה, ביצירה הדו-לשונית באשכנז, בלשונות היהודים, בתנועת החסידות וההשכלה, בתולדות הדפוס ותולדות הספר, בעיתונות היידיש, במגדר, בספרות נשים, בחינוך ובמשפחה היהודית.

ברשימה קצרה של ביקורת ספרים אין דרך לסקור ולנתח קבצים ובהם מאמרים כה רבים. לכן אני מבקש להצביע רק על סוגיות אחדות, שחוזרות בכמה מן המאמרים. אחת מאלה היא הניסיון לברר מה היו מקורות השאילה וההשפעה של מחברים מסוימים ביידיש. כיוון שעד למאה העשרים לא הייתה הקפדה על כללי ציטוט ומראי מקום, נאלצים החוקרים לעתים קרובות להשקיע מאמצים רבים בזיהוי המקורות – ביידיש, בעברית או בשפות אחרות – שעליהם נסמך המחבר. כך, למשל, יעקב אלבוים, במאמר הפותח את הכרך הראשון, דן בספר **קב הישר**, שכתב צבי הירש קאייזנוור בתחילת המאה השמונה-עשרה. חיבור דו-לשוני זה, בעברית וביידיש, היה נפוץ כמדריך לחיים המעשיים של היהודי וכהכנה לחיי העולם הבא. הפופולריות של הספר, סבור אלבוים, נבעה מהשימוש הייחודי במאמרי הזוהר ובדברי האר"י, משימוש נרחב בסיפורים ומהתרגום ליידיש שהנגיש את הטקסט לקורא. לקראת סוף המאמר מביא אלבוים פסקה קצרה ביידיש ומציין בהערות שוליים, כי במהדורות מאוחרות השתנה הנוסח ביידיש במידה ניכרת. ההתפתחות של הנוסחים ביידיש במהדורות מאוחרות היא נושא מעניין, שהיה כדאי להוסיף ולבדוק. ספר מוסר פופולרי נוסף שנכתב ביידיש – **ספר לב טוב** ליצחק בן אליקום מפוזנא (פראג, 1620) – אף הוא מבוסס על מקורות קודמים. נגה רובין בוחנת ביסודיות את המקורות הללו, אך מצביעה דווקא על החידושים וההתאמות לרוח הזמן, שמעידים על תרומתו המקורית של המחבר.

שמעון פרנקפורט מאמשטרדם ידוע בעיקר הודות לחיבורו **ספר החיים**, הנמנה עם הסוגה של ספרי חולים ומתים ויצא לאור בשנת 1703. אבריאל בר-לבב בוחן את מעמד היידיש בספר ועורך השוואה בין ההקדמה לחלק העברי לבין ההקדמה לחלק ביידיש, חלקים שהיו ממוענים לקהלי יעד שונים, ודן בשאלה אם אכן היה מדובר בחיבור אחד או שהיה לכל חלק מעמד אוטונומי. שאלה זו וכן יחסי הגומלין בין שני החלקים נוגעת בסוגיה מרכזית ביותר בעולם הספרות היהודית הדו-לשונית, וגם בה משולבת הבעיה של שילוב מקורות עבריים קדומים בטקסטים

שנועדו לקוראים וקוראות בידיש, שלא היו בקיאים בספרות העברית המלומדת.

כמו הספרות הוורנקולרית בשפות האירופיות השונות, גם ספרות היידיש נהנתה מהמצאת הדפוס, שכן הוא אפשר להפיץ אותה במהירות ובמחיר צנוע אל אוכלוסייה לא אמידה ולא דווקא מן השכבה המלומדת. אבל חשוב לא פחות, הדפוס תרם גם להתגבשות של שכבת אינטלקטואלים יהודים שלא השתייכו אל האליטות הרבניות ויכלו מעתה להפיץ ברבים את למדנותם והגותם. עם קבוצה זו נמנו דמויות כבנימין זאב מבריסק, דרשן נודד בן המאה השבע-עשרה, שהדפיס את ספריו (שבו דן המאמר של אלחנן ריינר) וחיים בן יעקב המכונה חיים דרוקר, עורך ומדפיס מאמסטרדם משלהי המאה השבע-עשרה וראשית המאה השמונה-עשרה, ששמו נקשר בספרי סליחות בידיש ובספרים נוספים כגון **מעשה בוך** ומהדורה של **צאינה וראינה** (שבו דן שלמה ברגר). **צאינה וראינה** הוא הדוגמא המובהקת לתרומה של השילוב בין הדפוס ליידיש להבאתה של התרבות התורנית אל הנשים היהודיות. אך כפי שמעידים מאמריהם של ריינר וברגר, וכן מאמרה של שלהבת דותן-אופיר, שילוב זה הוא שאפשר גם את צמיחתם של חוגים נוספים וקהל משכילים חדש מחוץ לעולם הישיבות.

כאמור, עולמן של הנשים היהודיות במרחב האשכנזי הוא נושא מרכזי במחקריה של טורניאנסקי. לנושא זה תורמים כאן מאמריהם של נורית אורחן (שספרה **יוצאות מארבע אמות** ראה אור זה עתה בהוצאת מרכז שזר); של נתן כהן, שמעמיד קווים לדמותה של הרבנית בת שבע זינגר, אמם של הסופרים יצחק בשביס, י"י זינגר ורחל קרייטמן; ושל משה רוסמן, שבוחר חמישה סטראוטיפים של נשים בעת החדשה המוקדמת ואת מעמדן בעולם התרבות דאז. עדה רפפורט אלברט מתמקדת, על סמך סיפורה של גליקל האמל (גליקל מהמלין), במצב האלמנות, שהעניק לאישה היהודייה מרחב פתוח וגמיש יותר מאשר מצב הנישואים; שאול שטמפר בוחן את מידת הפטריארכליות במשפחה היהודית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה ומציג דגם מורכב, השונה במידה ניכרת מן הדימוי המקובל; מדגם זה אף נובע, כי במקרים רבים הפטריארכליות העמיקה דווקא לאחר המודרניזציה של הקהילה היהודית. בכרך השני כותבת אנא מאריא באבי על אופני הקריאה של נשים ברומן מן המאה החמש-עשרה, **פריס ווינה**; אגנס רומר סגל מעיינת בספרי מצוות לנשים בשפת היידיש; ועל היבט מודרני הקשור באישה ובמקומה האקטיביסטי בחסידות חב"ד במאה העשרים מרחיב נפתלי לוונטל.

דמויות טיפוסיות בצד אישים יוצאי דופן נשקפים אל הקורא מכל המאמרים: שמשון בן מרדכי מסלונים, שנפגש בפולין עם הפילוסוף האנגלי ג'רמי בנת'ם (Bentham) והציג בפניו את ספרייתו היהודית, הוא עדות – לדבריו של ישראל ברטל – לתהליך של התקרבות בין ההשכלה היהודית

חוט של חן

שי לחוה טורניאנסקי

מרכז זלמן שזר

המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם
האוניברסיטה העברית בירושלים

חוט-של-חסד

לכבוד חוה טורניאנסקי

מרכז זלמן שזר

המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם
האוניברסיטה העברית בירושלים

יהודים והעיר המודרנית: המקרה של ורשה

רוני הירש־רצ'קובסקי

Scott Ury, **Barricades and Banners: The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry**, Stanford University Press, 2012, 448 pp.

ספרו של סקוט אורי, **מתרסים ודגלים: מהפכת 1905 והטרנספורמציה של יהדות ורשה**, קושר באופן מבריק בין התובנות של "המפנה המרחבי" במדעי הרוח לבין ההיסטוריה היהודית, ובכך מביא משב רוח תאורטי ומתודולוגי מרענן למחקר בתולדות עם ישראל. בהשפעת התובנות בדבר ההשפעה ההדדית בין האדם למרחב, בוחן אורי את האופנים המגוונים שבהם השפיע המרחב העירוני של ורשה במפנה המאה העשרים על יהודי העיר. אורי מעביר את העיר המודרנית ממעמד של תפאורה ורקע לאירועים למעמד של שחקן פעיל בתהליכי הדמוקרטיזציה והתגבשות הלאומיות בקרב יהודים ופולנים בוורשה. המהלך התאורטי שהוא מציע נסמך על עושר של מקורות ראשוניים בשל שפות – כתבות עיתונאיות, רשומות משטרתיות, מסמכים ממשלתיים, כרוזים וקונטרסים פוליטיים, ספרי זיכרונות, מכתבים ועוד – ואלה יוצרים יחד פסיפס מרשים ומנומק. בקריאה פרועה מעט, ה"מהפכה" שבכותרת הספר יכולה להתפרש כמתייחסת לא רק לתסיסה הפוליטית והחברתית בחלקים נרחבים של האימפריה הרוסית (ובכללם פולין) בשנה זו, אלא גם לשינויים המהפכניים שהתרחשו בציבוריות היהודית בוורשה באותה תקופה.

בפרק המבוא ממקם המחבר את עצמו ביחס להיסטוריוגרפיה היהודית המקובלת. הוא מרחיק עצמו מבית מדרשו של יעקב כ"ץ, שהתמקד בשינויים דתיים ואידאולוגיים כסוכנים מרכזיים של תמורה היסטורית, ותחת זאת מציע ניתוח שמדגיש – בעקבות יורגן הברמס (Habermas) ומישל פוקו (Foucault) – מבנים ופרקטיקות של פעולה (ולא הגות), פלטפורמות של דיון ומנגנונים של שיח. אורי גם מתנגד למסורת ההיסטוריוגרפית מבית־מדרשו של שמעון דובנוב, ולפיה נכתבו תולדות היהודים במקום יישוב מסוים על בסיס ההיסטוריה של המוסדות והארגונים הרשמיים של "הקהילה היהודית" באותו מקום, מתוך הנחה שמוסדות אלה אכן מייצגים נאמנה את "היהודים". אורי טוען באופן משכנע, כי בתקופה

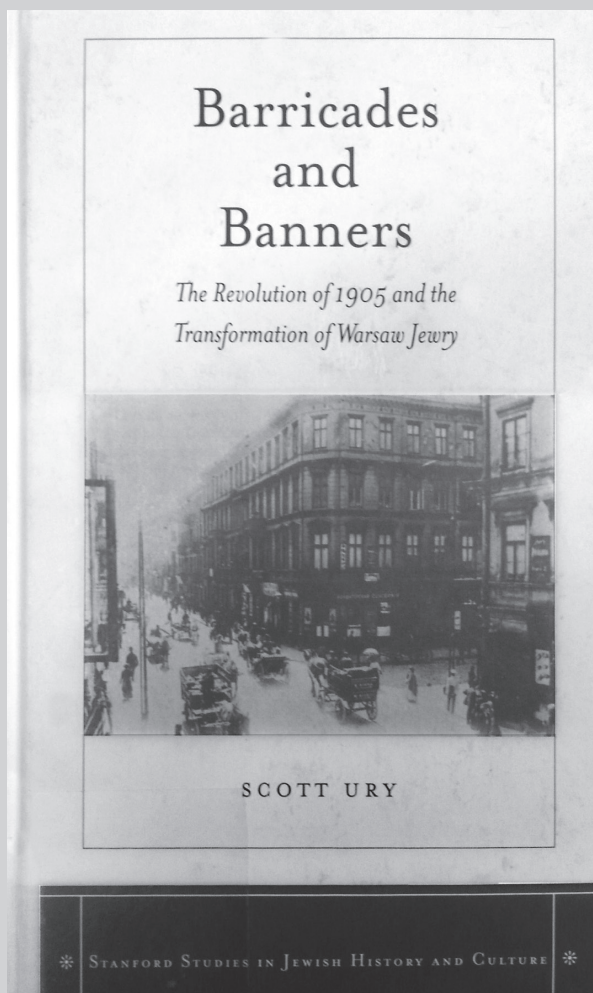
לתנועת הנאורות. מיכאל קורטיקוב מביא שלושה מכתבים ששלח מאיר וינער, סופר וחוקר קבלה וספרות יהודית יליד קרקוב, למשורר מלך ראויטש בשנים 1923-1924 – מכתבים ששופכים אור על חיבוטי הנפש ובעיות הזהות של יהודי ממזרח אירופה שהיגר למרכז אירופה. דמותו של השטן בספרות היידיש החדשה מככבת במאמרו של דוד רוסקיס, ואילו מיכל אורון דנה בסיפורו של יוסף דילה ריינה (על הגואל שהכזיב) וגלגוליו החל מסוף המאה החמש־עשרה ועד יצירותיהם של עגנון והושע בר־יוסף.

עוד נדונים בשני הכרכים מוטיבים יהודיים שנדדו מדרום גרמניה לצפון איטליה, פמפלטים ביידיש של קהילת המשכילים החדשה באמסטרדם בסוף המאה השמונה־עשרה, חצרות של חסידים, פולמוס בין משכילים לאדמו"רים, דברי חז"ל על יצירת הוולד, ההיריון והלידה, תפילות ישראל בחיבוריו של מנדלי מוכר ספרים, לוחות שיווית, גלגוליו של השיר "אויפן פריפעטשיק" ("על יד האח"), הצגת תאטרון בשנת 1921 והקשרים בין ארתור קסטלר ליידיש, רחל אוירבך ופעילותה הענפה למען תרבות יידיש מודרנית, וכן סדרה שלמה של נושאים לשוניים ותחביריים הקשורים בהתפתחות היידיש.

קשה לדמיין עושר רב מזה הכלול ב־800 העמודים שמחזיקים שני כרכים מרשימים אלה; קשה לחשוב על שי נאה מזה לכלת פרס ישראל, שהייתה ועודנה עמוד התווך של המחקר על תרבות היידיש לדורותיה. חוקרים, תלמידים וכל שוחרי ההיסטוריה של העולם היהודי יוסיפו ליהנות, לקרוא וללמוד מחוט של חן וחוט – של – חסד עוד שנים רבות מאוד.

ד"ר רוני הירש־רצ'קובסקי מלמדת היסטוריה עירונית באוניברסיטת תל־אביב ובאוניברסיטה העברית בירושלים.

ronihirsh@gmail.com :וא"ל

בחירות לפרלמנט הרוסי הראשון, הדומה (Duma), באביב 1906. מפלגות השמאל החרומו את הבחירות בטענה שהן לא דמוקרטיות באמת, וכתוצאה מכך הופקרה הזירה הפוליטית לתחרות בין הליברלים לתומכי הלאומיות הפולנית. שאר הפרק דן באופן שבו השתלבו יהודים במהפכה על שלביה השונים ובאופן שבו השפיעו ההתפתחויות החברתיות והפוליטיות על התפתחות הציבוריות היהודית המודרנית בוורשה בשנים 1905-1907.

בפרק השני מתאר אורי את חוויית העיר ורשה במפנה המאות כפי שהיא הצטיירה לקוראי העיתונים היהודיים. מבעד לדיווחים העיתונאיים נחוותה העיר כג'ונגל כאוטי שורץ סכנות מסוגים שונים – רצח, שוד, התאבדות, סחר בנשים, נטישת ילדים, התחזות, הונאה, זיוף ומרמה. גישה זו, על אף הסובייקטיביות שלה, דווקא משחזרת בצורה נאמנה את החוויה האורבנית של התושבים, שכן מה שיצר את תחושת הכאוס בקרבם לא היו האירועים עצמם (בכמה

המודרנית חלק ניכר מחייהם של היהודים התקיים מחוץ למוסדות ולארגונים הרשמיים, ולפיכך אין מקום להניח את קיומה של "קהילה יהודית" כישות אחידה וברורה. בספר נטען למשל, כי 14 חברי ועד הקהילה היהודית בוורשה ("הגמינה") נבחרו על-ידי 2,800 בעלי זכות בחירה בלבד, מתוך קהילה יהודית שמנתה 275 אלף איש (עמ' 49). ואמנם, אחד החידושים המתודולוגיים החשובים של הספר נעוץ בפירוק ובהרכבה מחדש של המושג השגור "הקהילה היהודית". במהלך הספר מראה אורי כיצד העיר המודרנית מפוררת את מושג הקהילה במובנו המסורתי-הדת, אך בד בבד גם מסייעת בכינונה מחדש של "הקהילה היהודית" על בסיס אתני-לשוני ותוך הישענות על אמצעים מודרניים כמו תקשורת המונים. חשוב לזכור עם זאת, שהספר מתמקד בעיקר בפלח אוכלוסייה מסוים בקרב יהודי ורשה: יהודים חילונים בעלי תודעה פוליטית נזילה עדיין, שנעה במהלך העשור הראשון של המאה העשרים מתנועות השמאל אל עבר הליברלים וממנו אל הלאומיות היהודית, ומתעלם לחלוטין מהאורתודוקסיה.

הספר מאורגן על-פי היגיון מרחבי: הוא מתחיל במרחב הפיסי של העיר כולה (פרק 1) ובאופן שבו חוו אותה תושביה היהודים (פרק 2). משם עובר הדיון למרחבים קונקרטיים בתוך העיר: אתרי המפגש הסודיים של הפעילות המהפכנית בשלביה המחתרתיים (פרק 3) ואתרי המפגש של הציבוריות היהודית החילונית והמודרנית שהלכה והתגבשה בתקופה זו (פרק 4). בפרק הרביעי מתחיל גם הדיון במרחב הציבורי במובנו המופשט יותר, באמצעות דיון בעיתונות היהודית כמכוננת של ספֶרה ציבורית חדשה. הפשטה מרחבית זו מאפיינת גם את הפרקים החמישי והשישי, המוקדשים למרחב הפוליטי ובעקפיין גם ל"גוף הפוליטי" היהודי. בעוד הפרקים הראשונים מדגישים את תחושת הכאוס שהעיר בכללותה מעוררת בתושביה, הרי שהפרקים הבאים מתארים את הניסיונות השונים לכונן מרחבים קונקרטיים של סדר והשתייכות בתוך העיר.

הפרק הראשון של הספר מספק רקע בסיסי להיסטוריה של ורשה במאה התשע-עשרה, להיסטוריה היהודית בוורשה, וכן סקירה מקוצרת של המהפכה בשנת 1905. מהפכה זו הייתה למעשה גל של חוסר נחת ששטף חלקים נרחבים מהאימפריה הרוסית (ובהם חלקיה הפולניים) בין השנים 1905-1907, והתבטא בהתקוממויות ובעימותים, בשביתות פועלים רחבות-היקף, בהפגנות מרובות משתתפים וגם בפוגרומים ביהודים. בראשית שנת 1905 יצאו לרחובות ורשה עצמה המונים (יהודים ולא-יהודים) בהנהגת תנועות השמאל המהפכניות ודרשו את הפלת משטר הצאר וכינונה של חברה סוציאליסטית ושוויונית יותר. באוקטובר 1905, במטרה לרכך את ההתנגדות ומתוך היענות חלקית לדרישות המפגינים, פרסם הצאר ניקולאי השני את "מניפסט אוקטובר", ובו הכריז על שורה של רפורמות ליברליות לרבות

אירועים מסוג זה נתקל היחיד בחיי היומיום שלו? אלא הדיווחים עליהם, שזרעו פניקה מתמדת. אורי אמנם מתאר את העיתונות היהודית כחלופה להנהגה המסורתית של הקהילה, וכמי שלקחה על עצמה את התפקיד של "עשיית סדר" ותיווך בין היחיד לרשויות השונות, אבל יש לזכור שהעיתונות הייתה גם סוכנת מובהקת של חוסר סדר, שהרי פניקה עוזרת למכור יותר עיתונים.

האם תושביה היהודים של ורשה חוו את העיר בצורה שונה מתושביה הלא-יהודים? לא. הסכנות ארבו לכולם, ואולם התובנה המעניינת העולה מהפרק השני היא, ש"הקהילה היהודית" (הן במובנה כאוסף הפרטים היהודים החיים בעיר והן במובנה כמוסדות הרשמיים) לא הייתה חסינה יותר מפני הסכנות הללו. הדוגמאות בפרק זה, המעידות על ניצול תמימותם של המהגרים החדשים ועל בדידותם ומצוקתם, מלמדות שמושג "הקהילה" מסווה יותר מאשר מתאר נאמנה את מציאות חייהם של רבים מיהודי ורשה. לא היה מדובר בקהילה יהודית סולידרית, אלא באוסף של אנשים יהודים שגם בקרבו רווחו ניצול ואלטיות. בפרק כלולים גם תיאורים מרתקים ומעציבים של מקרי הונאה והתחזות בתחומים יהודיים מובהקים, למשל מכירת מוצרים לא כשרים עם חותמת כשרות מזויפת, או רבנים מתחזים שהתרימו לאגודות צדקה פיקטיביות ובכך פגעו בתשתית האמון שעליה נשענו מוסדות הקהילה. התושבים עצמם לא ראו קשר ישיר בין הפשע העירוני למהפכות הפוליטיות של 1905-1907, אבל אורי טוען, שהכאוס והאלטיות שאפיינו את ורשה בתקופה זו הכינו את הקרקע לחיפוש אחר סדר חדש ולפנייה אל צורות חדשות של ביטוי פוליטי (עמ' 82).

הפרק השלישי מוקדש להשתלבותם של יהודים בפעילות של התנועות המהפכניות. נאמן לגישה הנותנת קדימות לפרקטיקה על פני האידאולוגיה, אורי גורס, כי הצעירים היהודים שהצטרפו לתאים המהפכניים עשו זאת לא (רק) ממניעים אידאולוגיים, אלא משום שהתאים תפקדו כרשתות חברתיות ותחליפי קהילה, והציעו סדר והשתייכות אינטימית. כראיה הוא מצביע על הנזילות של ההשתייכות לתנועות המהפכניות בשלב המחתרתי שלהן – אנשים עברו לעתים קרובות מארגון אחד למשנהו, וזאת בניגוד לגבולות הקשיחים בין המפלגות שיתקבעו בעת הבחירות לדומה. ההצטרפות לפעילות המחתרתית לוותה בתהליך של צמצום המרחב (space) האנונימי והמנוכר של העיר הגדולה ל"מקומות" (places) אינטימיים וספציפיים שבהם נפגשו התאים המחתרתיים, כמו דירות מסתור, בתי-קפה, גינות ציבוריות וכדומה. לעתים התלוותה לבחירת מקומות המפגש אירוניה מסוימת, שכן לפעמים נבחרו דווקא מקומות הומי אדם, כמו קרנות רחוב, כדי להסוות את ההתכנסות של המהפכנים. ההמון האנונימי, שבו (כדברי שרל בודלר [Baudlaire]) מורגשת הבדידות ביתר שאת, היה עתה רקע

לאינטימיות ולשותפות הקשר של המהפכנים. לקראת סופו של הפרק מתעד אורי את הניסיונות של הארגונים המהפכניים להוציא את הפוליטיקה מהחדרים האחוריים ומהמחותרת ולהעבירה אל הספֵרה הציבורית.

לאחר שפירק את מושג "הקהילה היהודית" בוורשה, המחבר מבנה אותו מחדש דרך מושג "המרחב הציבורי" (public sphere) היהודי. הדיון המרתק בפרק הרביעי מושפע במובהק מהגותו של הפילוסוף הגרמני יורגן הברמס, בראש ובראשונה מתפישתו של הברמס את "המרחב הציבורי" כנמצא מחוץ לשליטתה הישירה של המדינה ובו יכולים יחידים להיפגש ולהתדיין באופן חופשי. השפעתו של הברמס ניכרת הן בבחירה לעסוק דווקא בבתי-הקפה, בעיתונות ובתאטראות כאתרים המכוננים של הספֵרה הציבורית, והן באופי הניתוח, המתמקד במבנים, בצורות ובפלטפורמות של דיון יותר מאשר בתוכן.

בעוד בבתי-הקפה היו מקומות מפגש פופולריים בוורשה עוד קודם, הרי שפריחת התאטרון היידי והעיתונות היידית הייתה קשורה במישרין לרפורמות הליברליות שהנהיג הצאר הרוסי. בשנת 1905 הסיר הצאר את האיסור שהוטל בשנת 1883 על פעילות התאטרון היידי ובעקבות זאת חלה פריחה אדירה בתחום, ונוסדו בוורשה ארבעה תאטראות יידיש (עמ' 154). הרפורמות הממשלתיות הובילו גם לגידול חד במספר העיתונים בכל רחבי האימפריה הרוסית בשנים 1905-1907: לעומת עיתון יומי בודד שיצא לאור בעברית בשנת 1903, החל משנת 1905 יצאו לאור בוורשה חמישה עיתונים יומיים ביידיש, שלושה עיתונים יומיים בעברית ועיתון יהודי בשפה הפולנית, וכן מספר רב של שבועונים (עמ' 162).

בתי-הקפה סיפקו לצעירים היהודים הזדמנויות למפגשים חברתיים ודרכם ליצירת תחושה של קהילתיות ושייכות בקנה מידה קטן. בתי-הקפה היו זירות פעילות שבהן נפגשו מהגרים יהודים בודדים, קראו עיתונים בצוותא, שוחחו בענייני דיומא ועסקו בפעילות פוליטית. כולם, לרבות השלטונות שערכו מעקבים אחריהם, היו ערים לפוטנציאל של בתי-הקפה להפוך למקומות שעשויים לשנות את פני הציבוריות היהודית בכך שהוציאו את הפוליטיקה מהחדרים האחוריים אל המרחב הציבורי.

אבל בתי-הקפה הקטנים היו מוגבלים בקיבולת שלהם. התאטרון היידי, לעומתם, איחד תחת קורת גג אחת מאות ולעתים אלפי יהודים שבאו לצרוך תוכן יהודי חילוני, גם בשבתות וחגים. קהל של התאטרון גילם באופן פיסי את "הגוף הציבורי" היהודי, הפך אותו ממושג מדומיין לממשי, ובכך סלל את הדרך לפוליטיקת המונים, שביקשה לתרגם את המסה הזו ל"גוף פוליטי" (body politic) פעיל וממושפע. גם בימת התאטרון סייעה לכינונו של "הגוף הפוליטי" היהודי בכך שקבעה סטנדרטים לגבי אופן התנהגותו, מראהו ודיבורו של היהודי המודרני. היה מעניין לבחון גם את תוכני

ההצגות שהועלו ואת התנהלות השחקנים כביטויים ל"גוף הקולקטיבי" היהודי, אך למרבה הצער הפרק אינו דן בכך. אולם יותר מכל מוסד תרבותי אחר הייתה זו העיתונות היהודית שהניחה את היסודות למרחב ציבורי יהודי, שקשר אלפי קוראים יחד לקהילה פוליטית מדומיינת. העיתונות היהודית, עם תפוצה של כ-100 אלף עותקים ביום, נטלה על עצמה תפקידים שאותם מילאו קודם המוסדות הקהילתיים, כמו הנחיה, הוראה וגיוס תרומות. תגובת המוסדות של הציבוריות היהודית החדשה על הפגרום ביהודי ביאליסטוק ביוני 1906, שנדונה בסוף הפרק, מדגימה את כוחם: הם התגייסו לעזרה כפי שהיו עושים זאת המוסדות הוותיקים. העיתונים הוציאו מהדורות מיוחדות והורידו מחירים, התאטראות תרמו מהרווחים לצדקה ובתי-הקפה מכרו כרטיסי צדקה. אורי מייחס, ובצדק, חשיבות רבה לכך, שעיקר פעילותם של העיתונים והתאטראות הייתה בידיש. עובדה זו הפכה את המכנה המשותף של הגוף הפוליטי היהודי ללשוני-אתני, וכך היה המרחב הציבורי היהודי מראשיתו בעל מאפיינים לאומיים.

הפרק החמישי דן במבחן האמתי הראשון של הציבוריות היהודית החדשה: הבחירות לדומה הראשונה בשנת 1906 ולדומה השנייה בשנת 1907. ורשה הייתה זכאית לשלוח לדומה שני נציגים בלבד, והמפה הדמוגרפית של העיר (35% יהודים, 60% פולנים) הכתיבה את הצורך של היהודים להתאחד ל"בלוק יהודי" ולשתף פעולה עם אחת המפלגות הפולניות כדי להצליח להכניס לדומה נציג מוסכם מטעמם. הציונים מחד גיסא ומפלגות השמאל מאידך גיסא לא השתתפו בבחירות (כל קבוצה מסיבותיה), וכך נדחפו היהודים לשתף פעולה עם המפלגה הליברלית אל מול המפלגה הלאומית הפולנית (ND), שחרתה על דגלה אנטישמיות בוטה.

על מנת להפוך את הקול היהודי לגורם משפיע מבחינה פוליטית היה צורך להפוך את "הגוף הפוליטי" היהודי לקולקטיב מאורגן וממושעם שיצביע בצורה אחידה. העיתונות היהודית ו"ועדת הבחירות היהודית", שהורכבה מנכבדי הקהילה, נטלו על עצמם תפקיד כפול: לחנך את הציבור לעצם ההשתתפות בבחירות (הליך מורכב וחדש), ולשכנע אותו להצביע בעד המועמדים הליברלים, למרות חילוקי הדעות בתוך הציבור היהודי ולמרות שיתוף הפעולה המתוח עם המפלגה. המהלך נכשל, וורשה שלחה לדומה שני נציגים של ה-ND. על אף הכישלון הייתה למהלך השפעה מרחיקת לכת על הציבור היהודי בוורשה. בניגוד לנזילות האידיאולוגית ולדיון הפתוח, שאפיינו את השלבים המוקדמים של המהפכה ותוארו בפרקים הקודמים, "החוויה של פוליטיקת הבחירות הכריחה פעילים וארגונים לגבש עמדה ציבורית ברורה ביחס לגבולות ולמאפיינים של הגוף הפוליטי", כותב אורי (עמ' 202-203). "אם תושביה היהודים של ורשה נכנסו למהפכה של 1905 כאוסף אמורפי

של זרים וקבוצות שונות, שנפגשו בתאי מחתרת סודיים, בפנינות רחוב, ובבתי-קפה, הם היו עתידים לסיים את התקופה המהפכנית כקהילה אתנית-לשונית מוגדרת היטב, בעלת תודעה פוליטית ובעלת תחושה ברורה של הכלה והדרה", הוא מוסיף (עמ' 175).

הפרק השישי והאחרון של הספר מתאר את הצד האחר של התמונה - ההתרחשויות הפוליטיות בקרב הפולנים הלא-יהודים בוורשה ודימוי "היהודים" בשיח הפולני. המפלגה הלאומית הפולנית השתמשה ברטוריקה אנטישמית כדי לאחד את הציבור הפולני לקהילה אתנית-לשונית עם גבולות ברורים, שהשאירו את היהודים בחוץ. אורי מראה כיצד הרטוריקה האנטישמית של התנועה הלאומית לחלה גם אל הסוציאליסטים והליברלים, תופעה שהובילה בתורה להסתגרות של הציבור היהודי בדל"ת אמותיו. כאז כן היום, הקיצונים הם שקובעים את גבולות השיח.

ספרו של אורי מלווה מקרוב את הקורס המזורז בפוליטיקה שעברו תושביה היהודים והלא-יהודים של ורשה במהלך השנים 1905-1907, מדרישות למהפכה סוציאליסטית אל עבר רפורמות ליברליות ובסופו של דבר לעליית התנועות הלאומיות ברמה המקומית, ורסטורציה של השלטון הצארי (שפיזר את שתי הדומות לאחר שהתבררה הצלחתה של האופוזיציה לשלטון) ברמה האימפריאלית. בראייה מפוכחת הוא מתאר את האופן שבו מהלך חיובי לכאורה של דמוקרטיזציה חלקית הוביל בסופו של דבר להקצנה פוליטית ולחלוקה של ורשה לשני מחנות יריבים, שלא היו קיימים ככאלה בעבר - פולנים לאומיים מצד אחד ויהודים (וליברלים פולנים) מצד אחר. תמונת המודרנה המצטיירת מספרו משוחררת מהאופטימיזם הפרוגרסיבי של המאה התשע-עשרה כמו גם מהקינה על הנזקים שהסבה המודרנה לקהילתיות היהודית. אורי נמנע מנפילה למלכודת הבינארית של שיח הנאורות / אנטי-נאורות, או המודרנה / אנטי-מודרנה, המאפיין עדיין מחקרים רבים. המודרנה המתוארת בספר (פוליטיקת המונים, תקשורת המונים, תרבות פופולרית) אינה בהכרח קדמה, אך גם אינה היפוכה: היא אוסף של תופעות בלתי-נמנעות והתגובות המורכבות לתופעות הללו. בשל המהלך התאורטי והמתודולוגי החדשני שלו, הנשען על שפע של מקורות ראשוניים ועל ניתוח מורכב וזהיר, ספרו הקולח של אורי הוא קריאה מומלצת ביותר למתעניינים בהיסטוריה יהודית, בהיסטוריה עירונית ומרחבית, ובהיסטוריה של המודרניות בכלל.

יהודים נאמנים לדתם ולמלך ספרד

דב סטוצ'ינסקי

ז'אן פרדריק שוב / היהודים של מלך ספרד: אוראן 1509–1669, תרגם מצרפתית אביטל ענבר, עריכה מדעית דניאל הרשנזון, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, ההוצאה לאור ע"ש חיים רובין, 2011, 237 עמודים

האוחז בפעם הראשונה בספר היהודים של מלך ספרד: אוראן 1509–1669 עלול לתהות על פשר פרסומו במהדורה הנוכחית. מצד אחד, זהו מחקר על קהילה יהודית קטנה (אוראן, היום באלג'יריה, מנתה במאה השבע-עשרה כ-500 איש מתוך אוכלוסייה של 6,000 תושבים בקירוב), וחייה תחת השלטון הספרדי-ההבסבורגי נמשכו זמן קצר: מהכיבושים שזים הקרדינל סיסנרוס (Cisneros) בצפון אפריקה בשנת 1509 ועד לגירוש של קהילה כולה בשנת 1669, בתקופת שלטונה של אלמנתו של המלך פליפה הרביעי, מריאנה מאוסטריה. מהצד האחר, הספר נכתב במקור בשפה הצרפתית לפני כ-14 שנה, ומאז התפרסמו חיבורים חשובים אחרים, כגון המחקרים של באטריס אלונסו אסרו (Alonso Acero); פרטים ביבליוגרפיים מלאים על הספרים הנזכרים בסקירה זו ראו ברשימה לקריאה נוספת) ומקצת מהמאמרים שהופיעו בקובץ **בין האסלאם והמערב: יהודי המאגרב בראשית העת החדשה** בעריכתה של מרסדס גרסיה-ארנל (Mercedes García-Arenal, *Entre el Islam y Occidente: Los judíos magrebies en la Edad Moderna*). יתר על כן, מחבר הספר, ז'אן פרדריק שוב (Jean-Frédéric Schaub), הוא היסטוריון חשוב וידוע של המרחב האיברי בראשית העת החדשה, אולם הוא אינו מתמחה בחקר היהדות והיהודים. תעיד על כך התעלמותו מהמחקרים על יהודי אוראן שפורסמו בשפה העברית על-ידי מאיר בניהו ומשה אורפלי. עם זאת, על התהיות שהצגתי עונה עורך המהדורה העברית של הספר, דניאל הרשנזון, במבוא בהיר וממצה ובתוספת עדכונים ביבליוגרפיים מתבקשים. בסקירה זו אני מבקש להמשיך בדרכו של הרשנזון תוך עמידה על חשיבותו של הספר לקורא העברי.

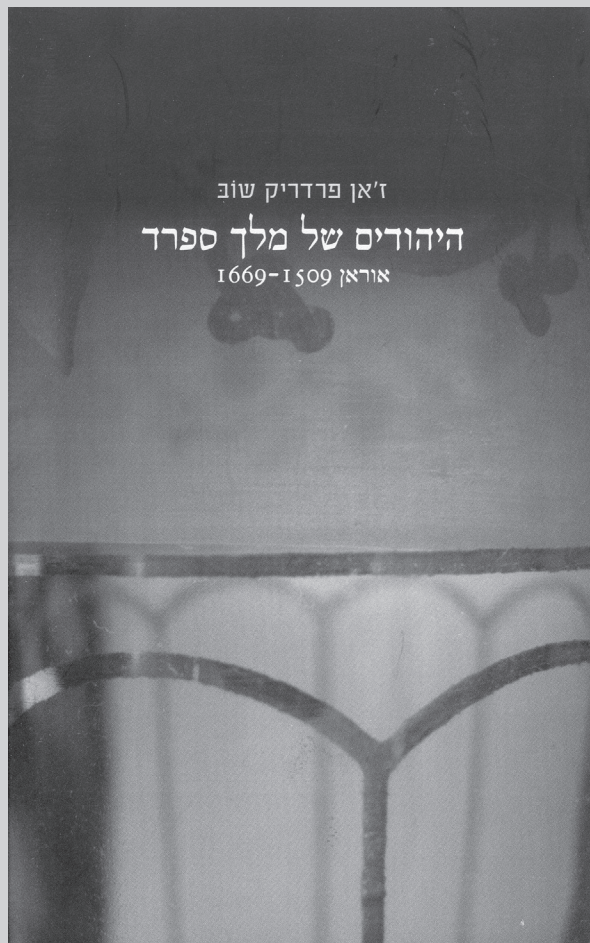
ראשית אציין, שספרו של שוב עשוי להפתיע ולאתגר. עולה ממנו תמונה, ולפיה אותה ממלכה שגירשה את יהודיה בשנת 1492 מחשש "הידבקות" של האנוסים או הקונברסוס ביהדות, ושהתהדרה בזהות קתולית מיליטנטית ובלתי-מתפשרת כלפי בני דתות אחרות ומיינים (הֶרֶטִים) מקרב

ד"ר דב סטוצ'ינסקי מלמד במחלקה להיסטוריה כללית באוניברסיטת בר-אילן.

זוא"ל: dovstuco@gmail.com

הנוצרים, היא זאת שאפשרה ואף עודדה את ההתיישבות היהודית במובלעת הספרדית – הפרסידיו (presidio) – תוך הענקת ביטחון אישי, חופש דת ואוטונומיה קהילתית רחבה, למעט האיסור ללמוד את התלמוד ולהפיצו (עמ' 53). בעזרת מחקרו של אלן מיו (Milhou) על המילנריות הספרדית בתקופתו של קולומבוס, הופכת ההפתעה שצינתי לעיל לפרדוקס, שהרי לפי משנתו של הקרדינל סיסנרוס היה הכיבוש של אוראן המשך למלחמות הרקונקיסטה נגד האסלאם ובה בעת שלב חשוב במסע צלב מכריע שיביא לשחרורה של ארץ הקודש ולנצחונה הסופית של הנצרות. ז'אן פרדריק שוב מראה בספרו, כי במהלך כ-160 שנות קיומה של קהילה היהודית באוראן היו גורמים בספרד שהבחינו בסתירה זאת והתנגדו לנוכחות היהודית באופן נחרץ, משום שהיא "מקוממת" או "סותרת" את תדמיתה הקתולית של ספרד ו"מסכנת" את קיומו של פרסידיו נוצרי בלב אזור מוסלמי עוין. ואולם, על אף המצב השברירי הזה (שבריריות שדומה גם למעמדן של קהילות יהודיות אחרות באותו עידן "מרקנטיליסטי"), יהודי אוראן חיו בתחושה של ביטחון יחסי, זאת בשל החסות העקבית שהעניקו להם מלכי ספרד השונים. לדעתי, מחבר הספר לא עמד מספיק על העובדה, שהיו קיימים מעוזים נוספים במרחב הקולוניאלי האיברי (כדוגמת סאוטה [Ceuta] בצפון-אפריקה וקוצ'ין [Cochin] בהודו), שבהם השלטונות התיירו נוכחות יהודית. יתר על כן, כאשר בשנת 1622 הציע הסוחר הפורטוגלי ממוצא קונברסו, דוארטה נונש סוליש (Duarte Nunes Solis) לשר של פליפה הרביעי, הרוזן-הדוכס מאוליוורס (Olivares), לחזק את הכלכלה של המרחב ההודי-הפורטוגלי (ה-*Estado da Índia*) – בין היתר על-ידי הענקת חופש דת לסוחרים ויזמים יהודים שיפעלו במרחב הגאוגרפי העצום הזה למען האינטרסים של הכתר ההבסבורגי (לרבות אנשי עסקים ממוצא קונברסו שיבואו מהתפוצה הספרדית-הפורטוגלית) – הוא לא נרדף בחשד ל"התייהדות". גם אם הצעותיו לרפורמה (arbitrios) לא התקבלו על-ידי החצר, הן היו דומות לרעיונותיו של המרגל-ההרפתקן הקתולי האנגלי אנתוני שרלי (Sherley). למעשה, נונש סוליש ושרלי פנו אל אותם גורמי ממשל בעלי אוריינטציה מרקנטיליסטית, ובראשם הרוזן-הדוכס מאוליוורס. פנייתם נעשתה על בסיס ההנחה, שבשטח כבר קיימת הבחנה מרחבית בין אזורים שהיו אסורים לגמרי על היהודים (חצי-האי האיברי, המושבות שבאמריקה הספרדית וברזיל) לבין מאחזים איבריים בצפון אפריקה ובאסיה, שבהם נתפשה הנוכחות היהודית כחיובית ומתבקשת על רקע המגבלות של הממלכות האיבריות באזורים הללו. לפיכך, גם אם המקרה של קהילת יהודי אוראן היה מיוחד – בשל הקרבה הגאוגרפית למטרופולין, בגלל התרומה המשמעותית של יהודיה לשגשוגו של הפרסידיו, ובשל הנראות הבולטת של מקצת מחברי הקהילה בבואם למורסיה (Murcia) או למדריד כדי לשאת ולתת עם השלטונות – הרי שהנוכחות

ז'אן פרדריק שוב
היהודים של מלך ספרד
אוראן 1669-1509

המשפחות על העדפת השלטונות, בעיקר משנות השלושים ואילך. בני שתי המשפחות ביקשו לעמוד לצדו של המתרגם הראשי ("intérprete mayor"), שהיה נצר למשפחה הנוצרית נאווארטה אי סוטומאיור (Navarrete y Sotomayor). להשגת מטרתן נהגו שתי המשפחות היהודיות לערב אנשי מפתח בממשל ובכנסייה באוראן ובספרד, אפילו בחצר המלך. קשרים אלה מלמדים, טוען שוב, שהאליטה היהודית של אוראן הייתה שזורה היטב בתוך המארג הפוליטי של המציאות האיברית המורכבת. הם היו חלק בלתי-נפרד ממאבקי הכוח וההשפעה שאפיינו את השיטה השלטונית של ריבוי מועצות (או "פוליסינודיה", polisynody), שהונהגה בספרד ההבסבורגית. (במחקר אחר טען שוב, ששיטה זו היא שהולידה את הקשר הדינסטי בין פורטוגל וספרד בשנים 1580-1640, אך היא גם שמוטטה אותו). מכאן שאין לראות ביהודי אוראן גורמים פסיביים או מגיבים בלבד על המהלכים הפוליטיים השונים שנערכו באוראן, במורסיה הקרובה או בחצר במדריד, אפילו בשעה הקשה מכולן – שעת הגירוש הכללי (ראו למשל עמ' 183-189).

את תרומתם של יהודי אוראן כמתרגמים של מלך ספרד יש להבין במשמעות הרחבה ביותר, מאחר שרבים מהם פעלו בתחומים רבים ומגוונים כגון סוכנים, דיפלומטים, מרגלים, סוחרים בתוך הפרסידי ומחוצה לו (בעיקר של תבואה ועבדים), מגנים חמושים של העיר ובזוזים של אוכלוסיות מוסלמיות עוינות ("moros de guerra"). אף שחיו ברובע מיוחד וסגור ובתוך עיר מבוצרת, יהודי אוראן שמרו על קשר משפחתי, כלכלי ותרבותי הדוק עם יהודים מקהילות אחרות, בייחוד עם יהודי תלמסן (Tlemcen) ואלג'יר, אך גם הרבה מעבר להן. קשר זה אפשר להם להקים רשתות מסועפות בתוך ארצות האסלאם והבטיח את הצלחתם כ"מתרגמים". שוב מסביר בספרו מדוע בחר יעקב קנשינו לתרגם מיהודית-ספרדית לקסטיליאנית ולפרסם במדריד דווקא את יצירתו של רבי משה אלמושונינו (1523-1579), **הפרזותיה וגדולותיה של קונסטנטינופול** (*Libro de los extremos y grandezas de Constantinopla*, 1638) – כדי להוכיח לאנשי שלטון וממשל בספרד עד כמה הוא ובני משפחתו היו בקיאים בסודותיה של האימפריה העות'מאנית "העוינת" ונחוצים למלך ספרד כמתרגמים.

יש לציין, כי מעבר לתיאור המאבקים הרבים בין בני שפורטש לבני קנשינו, מחבר **היהודים של מלך ספרד** לא טרח לשחזר את מלוא תפקודה של החברה היהודית באוראן, זאת למרות החומר הארכיוני הרב שצבר (למשל, רשימות של מפקדי אוכלוסין של חברי הקהילה בשנים 1530, 1591, 1613, 1646 ו-1660, עמ' 175-181). שמוותיהם של בני הקהילה השונים מוזכרים בספרו של שוב כדי לציין בעלי תפקידים ומקצועות שונים כתומכים או כמתנגדים של אחת משתי החמולות, או בהקשר הדמוגרפי. לאמתו של דבר, שוב מתעניין בחיי הקהילה היהודית באוראן

היהודית בפרסידי הייתה חלק מתפישה גאופוליטית רחבה יותר המושתתת על עקרונות של "טובת המדינה". לפי ההיסטוריון סנג'יי סברהמניי (Sanjay Subrahmanyam), הפורטוגלים היו הראשונים שהשכילו להשתמש בהבחנה המרחבית הזאת כשהרחיבו את אחיזתם מצפון אפריקה להודו. ואולם, חשובה יותר לדיונו העובדה, שהקלסטרון של הממלכות האיבריות בתקופה ההבסבורגית העולה מספרו של שוב שונה מאוד מזה שנטוע בדעתו של הקורא העברי המשכיל: הן מצטיירות כפרגמטיות הרבה יותר, מגוונות וקרובות במדיניותן למשטרים אירופיים אחרים בני הזמן. אם היהודים התקבלו לאוראן בשל התועלת שהביאו לממלכה הספרדית, אזי הישרדותם הייתה, לכאורה, תולדה ישירה ובלעדית של כדאיות. על כן טבעי הדבר, שחלק ניכר מספרו של שוב דן במה שנראה כתומתם העיקרית של יהודי הפרסידי למלך ספרד: היותם מתורגמנים מנוסים ונאמנים (עמ' 65-115). לפיכך, אין להתפלא שבפסגת הקהילה היהודית הקטנה עמדו שתי משפחות של מתורגמנים, בני קנשינו ובני שפורטש, ושעיקר הסכסוכים והפילוגים הקהילתיים נראים כפועל יוצא של התחרות ששררה בין שתי

משום שהיא מלמדת הרבה על אופן תפקודה של הממלכה הספרדית. לכן מי שיקרא את הספר כדי למצוא בו מונוגרפיה על קהילה יהודית עלול להתאכזב. אף-על-פי-כן, אפשר להסיק מספרו של שוב מידע רב על יהודי אוראן, בייחוד את העובדה שרבים מחברי הקהילה אכן תפקדו כמתווכים בין החברה הנוצרית לחברה המוסלמית בתוך הפרסידיו או מחוצה לו. במבט ראשון מצטייר דמיון בין יהודי אוראן לקהילות בצפון אפריקה ובאימפריה העות'מאנית, שתיווכו או גישרו (וגם ריגלו) בין פורטוגל למושבותיה, כפי שתיארו במחקריהם דז'נירה קואוטו (Dejanirah Couto) וז'וזה אלברטו דה סילוה טאוויים (José Alberto da Silva Tavim). הם מזכירים גם את דמותו הססגונית של שגריר מלך מרוקו בהולנד, שמואל פלצה' (Pallache), שעליו נכתב ספרם של מרסדס גרסיה-ארנל וחררד ויחרס (Gerard Wiegers). ואולם בניגוד למקרים האחרונים, שבהם תפקיד "המתרגם" ו"המתווך" גרם להפכפכות דתית ופוליטית מתוך התאמה למצבים המשתנים, הרי שיהודי אוראן העולים מספרו של שוב נראים נאמנים מאוד לדתם (למעט המקרה של המומר ממשפחת ששפורטש, פליפה מוסקוסו [Felipe Moscoso], שהמשיך לפעול בספרד לטובת משפחתו היהודית, עמ' 95) ועקביים בנאמנותם הפוליטית למלך ספרד. על כך יעידו רשימות השירותים הטובים שבני שושלת קנשינו ושושלת ששפורטש העניקו בנפרד לשליטי ספרד כחלק מהתחרות בין שתי המשפחות. בשתי הרשימות נאמר בגאווה, שבני המשפחה נשארו תמיד נאמנים למלך ולמדיניותו ונהגו להלשין למוסדות האינקוויזיציה על אנוסים מתייחדים. אפשר אם כן לומר, שספרו של שוב מהווה גם תרומה היסטוריוגרפית מבורכת וחשובה, משום שהוא תורם לאיזון התמונה החד-ממדית, שאותה משרטטים היסטוריונים רבים, ולפיה המתווך התרבותי בראשית העת החדשה (לרבות היהודים באגן הים התיכון) היה חייב להיות דמות בעלת זהות "ניזלה", "היברידית" או של "מסטיסו" (mestizo, בן תערובת).

אני מבקש לסיים סקירה זו בבחינת ההסבר שנתן שוב לגירוש הסופי של יהודי אוראן בחודש אפריל 1669 בידי המלכה האלמנה מריאנה מאוסטריה (עמ' 117-166). כבר בפתיחת הספר הזכיר המחבר נתון סטרוקטורלי חשוב: הזמנתם של היהודים להתיישב באוראן לא ניתנה כפריווילגיה מלכותית מסודרת כלשהי או בצו סובלנות רשמי וכתוב, אלא הייתה פועל יוצא של רצונו של השליט הספרדי. מכאן התלות של היהודים במלך ספרד ובאנשים ובמוסדות הכפופים לו (עמ' 20). עם זאת, נוצרה מסורת פוליטית לא מתועדת, ולפיה ההיתר להתיישבות היהודית באוראן הוגבל לשבע משפחות בלבד. על סמך טענות דמוגרפיות מהסוג הזה החלו כבר בשנת 1532 לעלות רעיונות בדבר צמצום הנוכחות היהודית במקום. ואכן, מדי פעם היו מגרשים מהפרסידיו מקצת מהיהודים ה"מיוותרים", בייחוד אלה שזוהו כ"זרים"

("forasteros"). ואולם, דיונים מעמיקים על גירוש כללי החלו להישמע בחצרו של המלך פליפה השני משנת 1591 ואילך, ורק בשנת 1656 הקים המלך פליפה הרביעי מועצה מיוחדת לצורך זה: Junta de las cosas de Orán. במועצה זו נשמעו הטיעונים לגירוש בעל אופי אנטי-יהודי. אך לדברי שוב, לא הרכיב הדמוגרפי ולא הרטוריקה "האנטישמית" הם שהובילו להוצאת פקודת הגירוש מהכוח אל הפועל. אפילו מותו של המתורגמן היהודי הרשמי האחרון, יעקב קנשינו, בחודש ספטמבר 1666, לא הביא מיד למסקנה שהנוכחות היהודית באוראן נעשתה מיותרת. למעשה, רק שילוב מקרי בין שני אנשי ממשל חשובים ומשפיעים, המוודה של המלכה מריאנה, האב ניתארד (Nithard), והמושל של ממלכת מורסיה ושל אוראן, המרקזי דה לוס ולס (Vélez), הביאו למימוש הגירוש, בעקיפה ערמומית של הגורם השלטוני שתמיד טרפד כל הצעה מסוג זה, מועצת המלחמה (Consejo de Guerra). כך שגם אם ביסוד ההחלטה היו אלמנטים של עוינות אידאולוגית ושיקולים תועלתניים, הרי שסילוק היהודים מאוראן נבע ממניעים אישיים-תדמיתיים: האב ניתארד השתמש בגירוש היהודים כדי להצטייר כלוחם למען ערכיה של ספרד הקתולית אל מול בנה של המלכה מריאנה שהיה עוין לו, והמרקזי דה לוס ולס רצה להראות לגורמים פוליטיים מתחרים בתוך ספרד עד כמה הוא מסוגל לבצע משימות מורכבות כגון גירוש היהודים בייעילות ובמהירות מעוררות השתאות. אותם יהודים, שידעו בעבר לתמוך בין מועצות המלך השונות כדי להבטיח את הישרדותם ואת שגשוגם בתוך הפרסידיו, נשארו עתה חסרי אונים מול מאבקי כוח של אגו ושל סמכות, שאותם הוליד שלטון ה"פוליסינודיה". כאן טמונה לדעתי התרומה החשובה והמשמעותית ביותר של ספרו של שוב, הן לקורא העברי והן להיסטוריון המקצועי: הספר **היהודים של מלך ספרד** מקדם כתיבה של היסטוריה פוליטית במיטבה, היודעת לשלב ניתוח מתוחכם של סיבות סטרוקטורליות עם שחזור מדוקדק של אירועים מקריים ונסתבתיים, וזאת כדי להימלט ממלכודת התאוריות ובלי לזלזל בהשפעתם של האירועים ההיסטוריים. דווקא על רקע שבחים אלה, אפשר לתהות מדוע שוב לא התייחס לטענה של ג'ון אליוט (Elliott), ולפיה נפילתו הדרמטית של הרוזן-הדוכס מאוליוורס בסוף שנת 1642 הביאה לדחיקתן של המגמות המודרניסטיות והפרגמטיות שקידם וגרמה לעלייתם לשלטון של כוחות שמרניים שהנציחו את בדלנותה של ספרד לשנים רבות. גם אם איום הגירוש ריחף על ראשם של יהודי אוראן מאז שהקרדינל סיסנרוס הזמין אותם להתיישב בפרסידיו, הרי שמקריאת ספרו של שוב ברור, כי מצבם הלך והחמיר לאחר נפילתו של הרוזן-הדוכס מאוליוורס. התשובה שאני מציע לתעלומה זו היא ששוב, בזמן כתיבת הספר, היה שותף לאסכולה ההיסטוריוגרפית המשפיעה באיטליה ובחצי-האיברי, שראתה חשיבות רבה בחקר המשפט ומוסדות

קראו בגיליון הבא של זמנים

גיליון מס' 126 (אביב 2014)

גיליון מיוחד

מלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל

עורך-אורח: עמי איילון

סירוס שאייג / היישוב כחלק מ"סוריה הגדולה"
בתקופת המלחמה

אבי רובין / פלסטין על-פי שני נוסעים
עות'מאנים

אייל ברלוביץ' ורות קרק / הצבא העות'מאני
בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה

דודן הלוי / גלות וחורבן: עזה ואנשיה במלחמה

יובל בן-בסט / תעודה: מברקים עות'מאניים
סודיים

גיל גורדון / גנרלים בבית היתומים: בִּיר סאלם
(חוות שפון) בימי המלחמה

אלה אילון / יתמות ו"מבקרות יתומים"
בירושלים

אביגיל יעקבסון / ירושלים במעבר בין
האימפריה העות'מאנית והשלטון הבריטי

נורית גוברין / מלחמת העולם הראשונה
בראי הספרות העברית

יעל דר / נחום גוטמן מכתוב זיכרון מלחמה
קנוני ראשון לילדים

אשר ברש / סיפור: אקמק

קבצים מיוחדים בגליונות הבאים:

< אינדונזיה במאה העשרים

< פרקים בתולדות האוכל

< פרקים בהיסטוריה כלכלית

בקרו באתר הבית של זמנים:

www.openu.ac.il/zmanim

השלטון להבנת התפקוד הפוליטי ואופייה של החברה, וזאת כתגובת-נגד להיסטוריוגרפיה הפוליטית המסורתית ואף לאסכולת האנאל (Annales), שעודדה דה-פוליטיזציה. התוצאה של הדגשת המשפט והמוסדות היא, לדעתך, קיפוח של תהליכים היסטוריים בעלי טווח קצר או בינוני – אלה שלא נוצרו מהאירוע עצמו וגם לא מהמבנים המעצבים.

לקריאה נוספת:

Beatriz Alonso Acero, *Orán-Mazalquivir, 1589–1639: Una sociedad española en la frontera de Berbería*, Madrid: CSIC, 2000.

Dejanirah Couto, "Juifs et nouveaux-chrétiens portugais entre Anvers, l'Empire ottoman et l'Inde" in Ramón Puig de la Bellacasa et Alain Servantie, *L'Empire ottoman dans l'Europe de la Renaissance / El Imperio Otomano en la Europa renacentista*, Leuven: Leuven University Press, 2005, 339–352.

John H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares: The Statesman in an Age of Decline*, New Haven: Yale University Press, 1986.

Mercedes García-Arenal (ed.), *Entre el Islam y Occidente: Los judíos magrebíes en la Edad Moderna: Seminario celebrado en la Casa de Velázquez, 16–17 de noviembre de 1998*, Madrid: Casa de Velázquez, 2003.

Mercedes García-Arenal and Gerard Wiegers, *A Man of Three Worlds: Samuel Pallache, a Moroccan Jew in Catholic and Protestant Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.

Alain Milhou, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*, Valladolid: Casa-Museo de Colón y Seminario Americanista de la Universidad de Valladolid, 1983.

Jean-Frédéric Schaub, *Le Portugal au temps du comte-duc d'Olivares (1621–1640): Le conflit de juridictions comme exercice de la politique*, Madrid: Casa de Velázquez, 2001.

Sanjay Subrahmanyam, *The Portuguese Empire in Asia, 1500–1700: A Political and Economic History*, London: Longman, 1993.

José Alberto da Silva Tavim, "O intérprete judeu nos 'grandes espaços' do Oriente (século XVI): o triunfo do espião", in Nachman Falbel, Avraham Milgram y Alberto Dines (eds.), *Em nome da Fé: Estudos in Memoriam de Elias Lipiner*, São Paulo: Editora Perspectiva, 1999, 203–224.